I J R S S I S, Issue (IX), Vol. (I), May 2023: 176-179
A Double-Blind Peer Reviewed Journal
OPEN ACCESS
e-ISSN 2347 – 517X
Original Article
Reg. No. : MH-NGP/0000167
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE AND INFORMATION STUDIES
© VMS RESEARCH FOUNDATION www.ijrssis.in

स्थलांतरित मजुरांच्या समस्या

रणधीर साठे
समाजशास्त्र विभाग, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

Communicated : 25.01.2023	Revision : 02.03.2023 Accepted : 30.03.2023	Published : 30.05.2023

सारांश :
विविधतेने नटलेला देश म्हणजे भारत विविधतेमधील एकता हे भारताचे वैशिष्ट्य अध्ययन अध्यापन आपली पौराणिक आणि ऐतिहासिक परंपरा नेहमीच भारत भुमिने प्रगतीचा ध्यास ठेवला प्रगती आणि नविन कल्पना प्रत्यक्षात आणने त्याचे महत्व जतन करणे आणि भारताचे नाव साऱ्या जगात वाढविण्याचे कार्य आपण करत आहो अनेक संशोधनामुळे भारताच्या लौकीकतेत मौलाची भर घातली.

प्रगतीच्या थरारीचे दैवीप्यमान यश मात्र भारतातील जनसामन्यांना दिलासा देण्यात अपूरा ठरला आहे. एकीकडे भारताने चंद्रावरच नव्हे तर मंगळावर देखील पाऊल टाकले परंतु प्रत्यक्ष पृथ्वीवरील आपल्या देशातील सर्वाहार समाजातला भुरा इतके अन्न, वस्त्र, सुरक्षित निवास, स्वच्छ पाणी, हवा, प्रकाश याची वाणवा का भासते? एकिकडे डोळे विपवून टाकणारी प्रगती साधनाची रैलचैल तर दुसरीकडे अन्नधान्यापासून प्रत्यकच बाबतीत दूर असलेली जनता का?

गरीबी, बेरोजगारी भारताच्या पाचविला पुजलेले असाध्य दुरावे ठरले आहे सर्वत्र प्रगतीसाठी पंचवार्षीक योजना, दारिद्रय निर्मुलन असे अनेक कार्यक्रम, धोरण आणि प्रकल्प राबविल्या गेलो परंतू गरजवंता पर्यंत यांचे प्रवाह पोहचलेच नाही समाजसेवक, शासकीय कर्मचारी शासन यापैकी कोण? हे आजही लक्षात आले नाही.

आजही भारतात स्थलांतरणाचा शाप असलेला दिसून येतो. अर्थात स्थलांतरण शिक्षण, पर्यटन यासाठी असेल जास्तित जास्त जनतेच्या प्रगतिसाठी असेल तर समाजासाठी ते पोषकच राहीले. परंतु भारतातील स्थलांतर केवळ आणि केवळ अन्न, वस्त्र आणि निवारा याकरीता आहे. स्थलांतरणाचा जेव्हा विचार येतो तेव्हा केवळ आठवतो तो 'कोविड' चा कालावधीत मजुरांची झालेली फरफट आणि त्या दरम्यान कितीतरी गेलेली 'बळी'. ते अन्न, वस्त्र, निवारा न मिळाल्यामुळे गेले की कोरोनामुळे गेले, हे प्रश्न आजही अनुतर्णीय आहे.

भारतासारखा साधन संपत्तीने संपन्न देश प्रत्येक राज्य निसर्गाने नटलेला, नैसर्गिक साधन संपत्ती आणि श्रम शक्ती ओपऐत भरलेही तरी देखील माणवाला हाताला काम नाही. पोटाला अन्न नाही. शिक्षीत, अशिक्षीत सर्व एकत्रच गणल्या जात आहे. यातुन वाढणारे प्रश्न आणि त्याचे उत्तर म्हणजे पोटासाठी दहा ही दिशा कडून आपल्या मुळ परंपरा आणि संस्कृती तोडून निघतात. स्थलांतरणासाठी मग कधी ऊस तोडणी असते, कधी मिर्ची तोडणी असते कधी कारखाण्यामधले छोटी—मोठी कामे असतात तर कधी बांधकाम नर्सरी घरकाम, अश्या जागेवर असलेली दिसून येतात.

स्थलांतरण करतांना आपली मुळ मडडीत सोडावी लागते. पण दुसऱ्या ठिकाणी गेल्यानंतर तिथले लोक देखील विश्वास ठेवत नाही. स्थलांतरीत कामगारांना केवळ उदरर्भरण, वस्त्र, निवारा यावरच दिर्घकाळ घालविता येत नाही. सामाजिक प्राणी असल्याने एकमेकांना मदत करणे एकता बंधुता जोपासने, सामाजिक उत्तरदायित्व सांभाळणे, त्यांचे सन, परंपरा, रिती—रिवाज जपणे आणि सामाजिक बांधीलकीचे वाईक होणे या सर्व बाबी आण सोयिस्करपणे विसरत आहोत.

स्थलांतरणानंतर मजुरांवर येणाऱ्या अनेक समस्या आपण सोयीस्कर रित्या विसरतो आहोत. समाजातील समस्यांचे जेव्हाही अध्ययन होते त्यावेळेस मजुरांच्या समस्या सर्वात वर ठरतात. कधी तरी आपल्याकडे वेणबिगार मजुर होते. तर आता याचाच बदललेला अवतार म्हणजे स्थलांतरीत मजुर होय. असे म्हणने चुकीचे ठरणार नाही. वेडबिगार मजुर कुठे तरी कोणाचे तरी पाईल असायचे तर स्थलांतरीत मजुरांना कोणीच वाली नसेना.

स्थलांतरीत मजुर जेव्हा बाहेर काम करायसाठी निघतो त्यावेळेस त्यांच्या पाठिशी कोणीही नाही, संघटन नाही. त्यामुळे जी काही मजुरी आहे तो देखिल पूर्ण दिल्या जात नाही. राहणे, खाणे, पिणे याचाच जिथे मेळ बसत नाही तर मगतर शिक्षण दुरच राहीले. मुळात स्थलांतरणामुळे व्यक्तिची वैक्तिक कौटुंबिक जिवण ढवळून निघत आहे त्याचे मानसिक परिणाम म्हणजे नशा प्रवृत्ती, हिंसक वातावरण समाजाचे विघटन यांकडे झालेला दिसून येतो.

प्रादेशिक विषमतेमुळे विकसित प्रदेशात रोजगाराचा अनेक संधी मिळतात तर अविकसित देशात या संबधी नसतो आणि अश्या वेळेस आपोआपच मजुरांच्या लोंढे च्या लोंढे विकसति प्रदेशाकडे निघतात. त्याच्यात मनात अनेक स्वप्न असतात. परंतु प्रत्यक्षात विकसित भागामध्ये गेल्यानंतर गलिच्छ वस्त्या, गुन्हेगीरी, वेश्यावृत्ती या चक्रामध्ये अडकलेले दिसतात या सर्वांचा परिणाम म्हणजे मानसिक उद्रेक होऊन मानव हिंसक बनतो.

स्थलांतरामुळे लोकसंख्येत बदल होत नसला तरीही ग्रामिण भागातुन नागरी भागाकडे निर्माण झालेल्या स्थलांतरणामुळे शेतीसारख्या घटकावर परिणाम होतो. शहरामध्ये भरपूर पैसा कमवेल या एकाच स्वप्नातुन स्थलांतरीत मजुराच्या संपूर्ण आयुष्याची मजा होते.

मुख्यशब्द :.स्थलांतरण परंपरा मजुर सामाजिक उत्तरदायित्व विकसित

प्रस्तांवना :

विविधतेने नटलेला देश म्हणजे भारत विविधतेमधील एकता हे भारताचे वैशिष्ट्य अध्ययन अध्यापन आपली पौराणिक आणि ऐतिहासिक परंपरा नेहमीच भारत भुमिने प्रगतीचा ध्यास ठेवला प्रगती आणि नविन कल्पना प्रत्यक्षात आणने त्याचे महत्व जतन करणे आणि भारताचे नाव साऱ्या जगात वाढविण्याचे कार्य आपण करत आहो अनेक संशोधनामुळे भारताच्या लौकीकतेत मौलाची भर घातली.

प्रगतीच्या थरारीचे दैवीप्यमान यश मात्र भारतातील जनसामन्यांना दिलासा देण्यात अपूरा ठरला आहे. एकीकडे

भारताने चंद्रावरच नव्हे तर मंगळावर देखील पाऊल टाकले परंतु प्रत्यक्ष पृथ्वीवरील आपल्या देशातील सर्वाहार समाजातला भुरा इतके अन्न, वस्त्र, सुरक्षित निवास, स्वच्छ पाणी, हवा, प्रकाश याची वाणवा का भासते? एकिकडे डोळे विपवून टाकणारी प्रगती साधनाची रैलचैल तर दुसरीकडे अन्नधान्यापासून प्रत्यकच बाबतीत दूर असलेली जनता का?

गरीबी, बेरोजगारी भारताच्या पाचविला पुजलेले असाध्य दुरावे ठरले आहे सर्वत्र प्रगतीसाठी पंचवार्षीक योजना, दारिद्रय निर्मुलन असे अनेक कार्यक्रम, धोरण आणि प्रकल्प राबविल्या गेलो परंतू गरजवंता पर्यंत यांचे प्रवाह पोहचलेच नाही समाजसेवक, शासकीय कर्मचारी शासन यापैकी कोण? हे आजही लक्षात आले नाही.

आजही भारतात स्थलांतरणाचा शाप असलेला दिसून येतो. अर्थात स्थलांतरण शिक्षण, पर्यटन यासाठी असेल जास्तित जास्त जनतेच्या प्रगतिसाठी असेल तर समाजासाठी ते पोषकच राहीले. परंतु भारतातील स्थलांतर केवळ आणि केवळ अन्न, वस्त्र आणि निवारा याकरीता आहे. स्थलांतरणाचा जेव्हा विचार येतो तेव्हा केवळ आठवतो तो 'कोविड' चा कालावधीत मजुरांची झालेली फरफट आणि त्या दरम्यान कितीतरी गेलेली 'बळी'. ते अन्न, वस्त्र, निवारा न मिळाल्यामुळे गेले की कोरोनामुळे गेले, हे प्रश्न आजही अन्तुतर्णीय आहे.

भारतासारखा साधन संपत्तीने संपन्न देश प्रत्येक राज्य निसर्गाने नटलेला, नैसर्गिक साधन संपत्ती आणि श्रम शक्ती ओपऐत भरलेही तरी देखील माणवाला हाताला काम नाही. पोटाला अन्न नाही. शिक्षीत, अशिक्षीत सर्व एकत्रच गणल्या जात आहे. यातुन वाढणारे प्रश्न आणि त्याचे उत्तर म्हणजे पोटासाठी दहा ही दिशा कडून आपल्या मुळ परंपरा आणि संस्कृती तोडून निघतात. स्थलांतरणासाठी मग कधी ऊस तोडणी असते, कधी मिर्ची तोडणी असते कधी कारखाण्यामधले छोटी–मोठी कामे असतात तर कधी बांधकाम नर्सरी घरकाम, अश्या जागेवर असलेली दिसून येतात.

स्थलांतरण करतांना आपली मुळ मठडीत सोडावी लागते. पण दुसऱ्या ठिकाणी गेल्यानंतर तिथले लोक देखील विश्वास ठेवत नाही. स्थलांतरीत कामगारांना केवळ उदरर्भरण, वस्त्र, निवारा यावरच दिर्घकाळ घालविता येत नाही. सामाजिक प्राणी असल्याने एकमेकांना मदत करणे एकता बंधुता जोपासने, सामाजिक उत्तरदायित्व सांभाळणे, त्यांचे सन, परंपरा, रिती–रिवाज जपणे आणि सामाजिक बांधीलकीचे वाईक होणे या सर्व बाबी आण सोयिस्करपणे विसरत आहोत.

स्थलांतरणानंतर मजुरांवर येणाऱ्या अनेक समस्या आपण सोयीस्कर रित्या विसरतो आहोत. समाजातील समस्यांचे जेव्हाही अध्ययन होते त्यावेळेस मजुरांच्या समस्या सर्वात वर ठरतात. कधी तरी आपल्याकडे वेणबिगार मजुर होते. तर आता याचाच बदललेला अवतार म्हणजे स्थलांतरीत मजुर होय. असे म्हणने चुकीचे ठरणार नाही. वेडबिगार मजुर कुठे तरी कोणाचे तरी पाईल असायचे तर स्थलांतरीत मजुरांना कोणीच वाली नसेना.

स्थलांतरीत मजुर जेव्हा बाहेर काम करायसाठी निघतो त्यावेळेस त्यांच्या पाठिशी कोणीही नाही, संघटन नाही. त्यामुळे जी काही मजुरी आहे तो देखिल पूर्ण दिल्या जात नाही. राहणे, खाणे, पिणे याचाच जिथे मेळ बसत नाही तर मगतर शिक्षण दुरच राहीले. मुळात स्थलांतरणामुळे व्यक्तिची वैक्तिक कौटुंबिक जिवण ढवळून निघत आहे त्याचे मानसिक परिणाम म्हणजे नशा प्रवृत्ती, हिंसक वातावरण समाजाचे विघटन यांकडे झालेला दिसून येतो.

प्रादेशिक विषमतेमुळे विकसित प्रदेशात रोजगाराचा अनेक संधी मिळतात तर अविकसित देशात या संबधी नसतो आणि अश्या वेळेस आपोआपच मजुरांच्या लोंढे

च्या लोंढे विकसति प्रदेशाकडे निघतात. त्याच्यात मनात अनेक स्वप्न असतात. परंतु प्रत्यक्षात विकसित भागामध्ये गेल्यानंतर गलिच्छ वस्त्या, गुन्हेगीरी, वेश्यावृत्ती या चक्रामध्ये अडकलेले दिसतात या सर्वांचा परिणाम म्हणजे मानसिक उद्रेक होऊन मानव हिंसक बनतो.

स्थलांतरामुळे लोकसंख्येत बदल होत नसला तरीही ग्रामिण भागातुन नागरी भागाकडे निर्माण झालेल्या स्थलांतरणामुळे शेतीसारख्या घटकावर परिणाम होतो. शहरामध्ये भरपूर पैसा कमवेल या एकाच स्वप्नातुन स्थलांतरीत मजुराच्या संपूर्ण आयुष्याची मजा होते.

आधुनिक काळात उत्पादन यंत्रणा इतकी गुंतागुंतीची व विशिष्ट झालेली आहे की, सर्व मागोपभागांचा व्यवस्थित समन्वय सायने अपरिहार्य असते. काही ठिकाणी थोडासा वेळ, ऋम कार्यपध्दती यात दोष उत्पन्न झाला की उत्पादन यंत्रणा लुळी पडते आणि सर्व उत्पादनावर परिणाम होतो.

औद्योगीकरण आणि व्यवस्थापन:—

किसान युगाात आधुनिकतेच्या स्वरूपात नवी समाजरचना अस्तित्वात येत आहे. या आधुनिक समाज व्यवस्थेमागे किसान आणि तंत्रज्ञान यांच्या साहाय्याने वाढत चाललेल औद्योगिकरण आणि त्यासाठी आवश्यक असलेले दक्ष आणि कुशल व्यवस्थापनाचे ज्ञान हे सर्व एकमेकांत गुंतलेले आहेत. असा हा वितानरच पुढे नेण्या करिता सर्व क्षेत्रातील प्रशिक्षीतांचा वर्ग देखील आधुनिक समाजात वाढत चालला आहे. हे सर्व ऋत आहे. कोरोना कालावधीत यात थोडा फरक पडला.

विकसित देश या दरम्यान विकसीत आणि अविकसीत देशातील लोकांचा जास्त विकास होवू नये म्हणून नवीन नवीन युक्त्या प्रयुक्त्या योजतात. त्यामुळे आधुनिक सोयी—सुविधा, भौतिक साधने मोठया प्रमाणात सर्वांवर आकर्षक पध्दतीने थोपावल्या जातात. या दरम्यान परिस्थिती झपाटयाने बदलते. पैसा जास्त मिळविण्याकरीता माणूस शेती पेक्षा नौकरीकडे वळतो. प्रशिक्षीत लोकांना योग्य रोजगार मिळतो. पण भारता सारखा देशांचे काय?

भारत मुळात आज लोकसंख्येच्या विस्फोटाजवळ आहे. वाढत्या औद्योगिकरणामुळे आणि तंत्रज्ञानामुळे श्रमशक्तीचा वापर न करता सतत यंत्राच्या सहाय्याने उत्पादन होत आहे. शिवाय झालेली महायुध्दे त्यातुन भारतात आलेले बंग्ला देशी, तीब्बेटी या निर्वासीतांमुळे भरच पडली लोकसंख्येत प्रशिक्षीत लोकांना या योग्य काम मिळत नाही मग अप्रशिक्षीत कामगारांचे काय?

कामगार कायदे:—

कामगारांची मजुरी, नोकरीच्या अटी, कारखान्यातील स्ववस्था, स्वच्छता, आरोग्य कामाचे तास कामगार—मालक इत्यादी संबधीचे कायदे म्हणजे कामगार कायदे. असे सर्वसाधारणपणे समजण्यात येते. कामगार कायदे प्रत्येक देशात आहेत. उद्योगधंदे वाढू लागले की, कामगारांच्या संरक्षणासाठी कामगार कायदे करण्याची आवश्यकता असते. कायदयांचे स्वरूप व तरतुदी दशकात परिस्थितीनुसार वेगवेगळया देशात वेगवेगळया आहेत. त्या तरतुदीचे किमान स्वरूप एकसारखे असावे. असा प्रयत्न आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेमार्फत चालू आहे.

ब्रिटीशांच्या कालावधीत सुरूवातीला कायदे झाले. ते कामगार मिळावे आणि काम सोडून ते जावू नयेत म्हणून कामगाराच्या कल्याणाचा पहिला कायदा मंजूर झाला. तो १८८१ मध्ये त्यानंतर वेळोवेळी कायदयामध्ये अनेक सुधारणा झाल्या. मुद्दाम उल्लेख करण्यासारखे आहेत. या कायदयाप्रमाणे पुरूष कामगारांच्या कामाच्या तासावर देखील बंधने घालण्यात आली.

यातिल काही कायदे उल्लेखनीय आहेत. कामगार कायदे पुष्कळ आहेत. पण त्यापेक्षा जास्त महत्वाची गोष्ट म्हणजे त्याची अमंलबजावणी. कायदयांची अमंलबजावणी पुरेसा समाधानकारक रीतीने होत नाही. त्यामुळे जो कायदा

कामगारांच्या पदरात पडायला हवा होता तो अदयाप त्यांच्या पदरात पडत नाही.

स्थानांतरण:—

स्थानांतरण किंवा मायग्रेट होणे म्हणजे एका जागेवरून दुसऱ्या जागेवर स्थाईक होणे कंवा काही कामा निमित्त थोडया कालावधी करीता जाणे होय. स्थानांतर करावयाच्या ठिकाणच्या बाबत निवड करतांना रोजगार हा महत्वाचा घटक दिसून येतो. स्थानांतरणा नंतर त्या व्यक्तींना न केवळ सामाजिक बाजू बदलते तर सांस्कृतीक, राजकीय, शैक्षणिक बाजू देखील बदलतात. हे कोरोना कालावधीत प्रकर्षाने जाणवत होते. या दरम्यान आरोग्य, हवामान, शिक्षणव्यवस्था आणि इतर किरकोळ घटकही स्थानांतरणामुळे खूप मोठया प्रमाणात बदलले.

स्थानांतरणाचे अनेक तोटे पाहिल्या नंतर स्थानांतर यशस्वी केव्हा होते. हे पाहणे देखील गुमप्राप्त आहे. गरीबी, बेरोजगारी भारताच्या पाचवीला पुजलेले असाध्य दुखणे ठरले आहे. शासनाने सर्वत्र उन्नती साठी योजना तयार केल्या पण गरजवंतापर्यत त्यांचे प्रवाह पोहोचलेच नाहीत. समाज, समाजसेवक, शासकीय कर्मचारी, शासन यापैकी दोषी कोण? या योजना तयार झाल्या, राबविल्या गेल्या लाभ मात्र लाभार्थी पर्यंत पोहोचलाच नाही. ही विडंबनाही आपल्या भारतातच बघावयास मिळते.

स्थलांतरीत कामगारांना केवळ उदरभरण, कपडा, निवास, पाणी यावरच दिर्घकाळ चालविला येत नाही. मानव सामाजिक प्राणी असल्यामुळे एकमेकांना मदत करणे, एकता बंधुता जोपासणे, सामाजिक उत्तरदायित्व सांभाळणे त्यांचे सण, समारंभ, परंपरा, रीतिरिवाज जपणे आणि सामाजिक बांधीलकीचे पाईक होणे याचाही विसर पडू देता येत नाही. त्यांच्या समोर अनेक कौटुंबिक अडचणी, समस्याही कमी नसतात. समाजासोबतच परिवार एकसंघ ठेवणे, विश्वास निर्माण करणे, मुलांचे संगोपण व लालनपालन करणे, आरोग्य जपणे, सुखदु:खात धैर्य बाळगणे, वित्तीय समस्यांवर तोडगा काढणे. या सर्व बाबींवर स्थलांतरीतांना लक्ष दयावे लागते. भारतात स्थलांतरीतांचा सहभाग मोलाचा आहे. आता या लोकांना शिक्षणाचे महत्व समजू लागले आहे. त्यांच्या रूढी, प्रथा, परंपरा, रितिरिवाज, राहणीमान, उत्सव, सण मोठा असलातरी अखंड भारताची एकता टिकुन राहण्याचा धागा पकडण्यासाठीच हा प्रयत्न आहे.

संदर्भ :

भारतीय समाज :— संरचनात्मक प्रश्न आणि समस्या
लेखक — डॉ. प्रदिप आगलावे
डॉ. सरोज आगलावे
प्रकाशन — श्री साईनाथ
सामान्य समाजशास्त्र :
लेखक — प्रा. जे. के. कुलकर्णी
प्रकाशन — श्री. मंगेश प्रकाशन
सामाजिक समस्या—
लेखक — राम आहुजा
प्रकाशन — रावत पब्लिकेशन
भारतीय समाज विज्ञान, कोरा खंड १
लेखक —स. मा. गर्गे
प्रकाशन —अखंड क्रांती ते उर्जा, मेहता पब्लिशींग